

με πόσα προϊόντα, με πόσα εμπορεύματα μπορούν να ανταλλάξουν το ή τα δικά τους ή το χρήμα που έχουν στη διάθεσή τους. Και επειδή οι αναλογίες με τις οποίες ανταλλάσσουν διαμορφώνονται στην αγορά, τη λειτουργία της οποίας, βεβαίως, οι ίδιοι δεν ελέγχουν, «μοιάζουν [οι αναλογίες αυτές] να προέρχονται από τη φύση των προϊόντων». Ακόμη, επειδή «οι ποσότητες [που ανταλλάσσονται] μεταβάλλονται συνεχώς και ανεξάρτητα από τη βούληση, την πρόβλεψη και τη δράση των παραγωγών [...], γι' αυτούς η ίδια τους η κοινωνική δράση παίρνει τη μορφή της δράσης των αντικειμένων, που ελέγχουν τους παραγωγούς, αντί να ελέγχονται από αυτούς».¹⁸ Έχουν με αυτή την έννοια υποκατασταθεί οι άνθρωποι από τα εμπορεύματα, το χρήμα, «το κεφάλαιο» που έχουν τυχόν στη διάθεσή τους. Είναι αυτά με τα οποία ταυτοποιούνται, είναι αυτά που συνιστούν την κοινωνική τους ύπαρξη, που συνθέτουν την κοινωνική τους υπόσταση. Αυτό εννοεί ο Μαρξ όταν σημειώνει ότι στην καπιταλιστική κοινωνία οι κοινωνικές σχέσεις έχουν «αναστραφεί» και «από σχέσεις ανθρώπων προς ανθρώπους έχουν μεταμορφωθεί σε σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, των εμπορευμάτων». Η συνθήκη αυτή συνιστά όχι μόνον αναστροφή, αλλά και «μυστικοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, στην καπιταλιστική κοινωνία «οι κοινωνικές σχέσεις έχουν εκπέσει σε "υλικές" σχέσεις μεταξύ προσώπων και σε κοινωνικές σχέσεις μεταξύ πραγμάτων», των εμπορευμάτων.¹⁹

Εάν λοιπόν θέλουμε να προχωρήσουμε στην αποκάλυψη της μυστικοποίησης αυτής που κυριαρχεί στην «επιφάνεια» της καπιταλιστικής κοινωνίας, πρέπει να αμφισβητήσουμε ότι είναι «αυτονόητο» στην κοινωνία αυτή, εν προκειμένω να θέσουμε υπό κριτικό έλεγχο την κυρίαρχη σχέση, αυτήν της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, όπως και τις έννοιες, τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, εμπόρευμα, αξία, κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοπρόσοδος, κέρδος κ.λπ., που την καταγράφουν, ακριβέστερα που καταγράφουν τις διάφορες πλευρές της κοινωνικής λειτουργίας της και τους τρόπους με τους οποίους αυτή αποκρυσταλλώνεται. Η θέση ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις μεταξύ προσώπων-ανθρώπων και όχι μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων, όχι μεταξύ πραγμάτων, μας επιτρέπει να διερωτηθούμε γιατί συμβαίνει αυ-

18. C. I, σ. 74-75· K. I, σ. 87-88 (η μετάφραση δική μας).

19. C. I, σ. 73· K. I, σ. 86.

τή η αναστροφή τόσο στη συνείδηση όσο και στην πρακτική των ανθρώπων εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας, γιατί αντιλαμβάνονται και πραγματοποιούν τη σχέση τους ως σχέση των πραγμάτων που ανταλλάσσουν, των εμπορευμάτων, γιατί οι άνθρωποι στην καπιταλιστική κοινωνία έχουν υποκατασταθεί από τα εμπορεύματα, το «κεφάλαιο» που έχουν στη διάθεσή τους. Να οδηγηθούμε παραπέρα διά της ιστορικής κριτικής, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, στην ανάδειξη των ιστορικών συνθηκών, των «όρων» που είναι υπεύθυνοι για τις ανεστραμμένες κοινωνικές σχέσεις, συνεπώς και των ορίων, των περιορισμών τους. Με μια λέξη, του ιστορικού τους περιεχομένου. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης, έρευνας και ανάλυσης επιτρέπει να αναδειχθούν οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της καπιταλιστικής κοινωνίας. Καθίσταται κατά συνέπεια δυνατή η ακριβέστερη περιγραφή και κατανόηση της λειτουργίας και της πορείας της.

2. Η ιστορικότητα της φύσης, της συνείδησης και της γνώσης

Πριν προχωρήσουμε όμως στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο ο Μαρξ πραγματεύεται την καπιταλιστική κοινωνία, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε εν συντομία στο πρόβλημα της σχέσης ύλης-συνείδησης, φύσης-κοινωνίας, προκειμένου να αναδείξουμε μια διαφορετική αντίληψη από εκείνη των μαθητών του Μαρξ, όπως μας το επιτρέπουν οι επισημάνσεις που κάναμε παραπάνω και πολλές από τις σχετικές επεξεργασίες του. Οφείλουμε και εδώ να σημειώσουμε ότι τα αποσπάσματα από τα κείμενά του, στα οποία αναφερθήκαμε στο κεφάλαιο παραπάνω για τον μαρξισμό, τροφοδοτούν από μόνα τους τις ερμηνείες στις οποίες υποβλήθηκαν από τους μαθητές του. Εντούτοις, είναι δυνατόν να ισχυρισθεί κανείς ότι το έργο του, στο σύνολό του ιδωμένο, δεν εντάσσεται αβασάνιστα στα θεωρητικά σχήματα τα οποία εξετάσαμε.

Κατ' αρχήν, όσον αφορά το φιλοσοφικό πλαίσιο που επιχείρησαν οι επίγονοι του Μαρξ να συνθέσουν, θέτοντας το ζήτημα της προτεραιότητας της ύλης έναντι της συνείδησης: Πολλές από τις θέσεις που διατύπωσε ο Μαρξ αντιστρατεύονται την αντίληψη αυτή. Για παράδειγμα, στις περίφημες *Θέσεις στον Φόιερμπαχ* επιμένει ότι η «ανθρώπινη ουσία», η «ανθρώπινη δραστηριότητα» και «πρακτική» δεν μπορεί να νοηθεί μονόπλευρα. «Το λάθος του υλισμού μέχρι σήμερα» γράφει στην *«Πρώτη (I) θέση»* «είναι ότι το πράγμα, η πραγματικότητα, η αισθητικότητα συλ-

λαμβάνεται μόνον στη μορφή του αντικειμένου [...], αλλά όχι ως ανθρώπινη αισθητή δραστηριότητα, ως πρακτική, όχι υποκειμενικά. Έτσι, η ενεργός πλευρά, σε αντίθεση με τον υλισμό, αναπτύχθηκε από τον ιδεαλισμό – αλλά μόνον αφηρημένα, καθόσον βεβαίως ο ιδεαλισμός δεν αναγνωρίζει την πραγματική, αισθητή δραστηριότητα». Εδώ ο Μαρξ απορρίπτει τόσο την αντίληψη η οποία συλλαμβάνει την πραγματικότητα μόνον στη μορφή του αντικειμένου, δηλαδή υλικά (το «λάθος του υλισμού μέχρι σήμερα»), όσο και την αντίληψη η οποία συλλαμβάνει την πραγματικότητα μόνον ως την «ενεργό πλευρά», δηλαδή μόνον ως την εκδήλωση της ανθρώπινης συνείδησης, της «ιδέας», όπως κάνει ο ιδεαλισμός, ο οποίος «δεν αναγνωρίζει την πραγματική, αισθητή δραστηριότητα».

Στην «Εκτη (VI) θέση» ελέγχει τον Φόιερμπαχ για το ότι «αφαιρεί από την ιστορική διαδικασία», ότι δηλαδή διατυπώνει μονόπλευρες, ανιστορικές αφαιρέσεις, ότι συνεπώς στο πλαίσιο που υποστηρίζει: «η ανθρώπινη ουσία [...] δεν μπορεί παρά να συλλαμβάνεται ως ένα “γένος”, ως μια εσωτερική, μουγκή γενικότητα, η οποία μόνον ως φυσικότητα μπορεί να ενοποιεί τα πολλά άτομα». Έτσι, ο Φόιερμπαχ δεν αντιλαμβάνεται ότι «η ουσία του ανθρώπου» δεν μπορεί παρά να είναι «το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων».²⁰ Και αυτή η θέση του Μαρξ αντιστρατεύεται την αντίληψη της «ουσίας του ανθρώπου» ως επικαθοριζόμενης από τους υλικούς ή τους φυσικούς όρους της ζωής του. Διότι, εάν η «ουσία του ανθρώπου» είναι «το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων», την «ουσία του ανθρώπου» δεν μπορούμε να τη συλλάβουμε παρά μόνον αναφερόμενοι τόσο στα νοητικά και νοηματικά περιεχόμενα με τα οποία προσανατολίζουν οι άνθρωποι τη δράση τους και συνθέτουν τις κοινωνικές τους σχέσεις, δηλαδή στην «υποκειμενική πλευρά», όπως λέει ο Μαρξ, όσο και στην «αντικειμενική πλευρά», δηλαδή στην αποκρυστάλλωση της ανθρώπινης δραστηριότητας στους κοινωνικούς θεσμούς, στις κοινωνικές ρυθμίσεις, όπως και στα αντικείμενα-πράγματα που συνιστούν τα «μέσα της ζωής» των ανθρώπων. Και όπως γράφει στα «Comments on James Mill» [«Σχόλια στον Τζέιμς Μιλ»]: «Εφόσον η ανθρώπινη φύση είναι η αληθής κοινότητα των ανθρώπων, με το να εκδιπλώνουν τη φύση τους οι άνθρωποι δημιουργούν, παράγουν, την ανθρώ-

πινη κοινότητα, την κοινωνική οντότητα, η οποία δεν είναι μια αφηρημένη καθολική δύναμη που επιβάλλεται στο απομονωμένο άτομο, αλλά είναι η ουσιαστική φύση κάθε ατόμου, η ίδια του η δραστηριότητα, η ίδια του η ζωή, το ίδιο του το πνεύμα, ο ίδιος του ο πλούτος. Συνεπώς αυτή η αληθής κοινότητα [...] δημιουργείται ευθέως με την ίδια τη δραστηριότητα της ζωής [...]. Οι άνθρωποι, όχι ως μια αφαίρεση, αλλά ως αληθή, ζώντα, συγκεκριμένα υποκείμενα, είναι αυτή η [κοινωνική] οντότητα».²¹ Αλλά το ότι η «αληθής κοινότητα», η κοινωνικότητα είναι η ίδια η δραστηριότητα της ζωής, ο τρόπος της ζωής ή αλλιώς οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις συγκεκριμένων, πραγματικών ανθρώπων είναι δύσκολο να το διακρίνουμε, γιατί στην αστική, καπιταλιστική κοινωνία οι κοινωνικές σχέσεις είναι αδιαφανείς. Διαμορφώνονται, όπως είπαμε παραπάνω, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, των εμπορευμάτων, ενώ η δράση των ανθρώπων παίρνει τη μορφή της δράσης των αντικειμένων. Εντός της αστικής κοινωνίας «η ειδολογική ζωή η ίδια, η κοινωνία, εμφανίζεται ως ένα πλαίσιο εξωτερικό ως προς τα άτομα [...]. Ο μόνος δεσμός που τους συγκρατεί είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ιδιωτικό συμφέρον».²²

Δεν είναι λοιπόν η φυσική-βιολογική, η ζωική πλευρά του που διακρίνει τον άνθρωπο ως είδος. Ο άνθρωπος ζει και δρα ως κοινωνικό ον, όχι ως βιολογικό άτομο. Οι άνθρωποι έχουν βεβαίως κοινά βιολογικά χαρακτηριστικά. Δεν είναι όμως αυτά που συνθέτουν την «ειδολογική τους ουσία». Ο άνθρωπος δεν καθορίζεται μονόπλευρα από τη «φυσική αναγκαιότητα». Είναι η κοινωνικότητα, «η κοινότητα των ανθρώπων [...], η αμοιβαιότητα»,²³ το ότι ο άνθρωπος αναπτύσσει τη δράση που συνιστά τη ζωή του εντός των κοινωνικών σχέσεων που ευθύνονται για τους τρόπους της συνείδησης και της δράσης του, για τους τρόπους που αντιλαμβάνεται και μορφοποιεί το περιβάλλον του, συνεπώς για τους τρόπους με τους οποίους ανταποκρίνεται στις βιοτικές ή τις «φυσικές» του ανάγκες, με τους οποίους εντέλει υπερβαίνει τη φυσική αναγκαιότητα. «Ο άνθρωπος» είναι «ένα φυσικό [...] εντός της κοινωνίας και του κόσμου και της φύσης ζων υποκείμενο»,²⁴ όπως έγραψε ο Μαρξ.

21. K. Marx, “Comments on James Mill’s éléments d’économie politique”, στο K. Marx – F. Engels, *Collected Works*, τόμ. 3, Λονδίνο, Lawrence & Wishart, 1975, σ. 217 (η έμφαση του Μαρξ).

22. K. Marx, “The Jewish Question”, *ό.π.*, σ. 164.

23. Στο ίδιο (η έμφαση του Μαρξ).

24. *Ök.-Ph. Man.* 1844, σ. 586.

Αλλά το ότι ο άνθρωπος βρίσκεται σε μεταβολική σχέση με τη φύση και ακόμα το ότι ο άνθρωπος «σκέπτεται» και «δρα», πράττει με βάση τις ιδέες και τη «γνώση» που έχει στη διάθεσή του δεν μπορεί κανείς να τα αρνηθεί. Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς πρέπει να εννοηθεί η μεταβολική σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Πρέπει να εννοηθεί ως σχέση «υλικής ανταλλαγής»; Είναι η ύλη η πρώτη αιτία, η οντολογική ουσία τόσο της φύσης όσο και του ανθρώπου; Είναι η ύλη και η υλική ενέργεια και κίνηση υπεύθυνη τόσο για τα φυσικά όσο και για τα κοινωνικά πράγματα, τόσο για τις φυσικές όσο και για τις κοινωνικές διαδικασίες; Είναι ειδικότερα η κοινωνική συνείδηση προϊόν της υλικής διαδικασίας, διαμορφώνεται ως «αντανάκλαση της ύλης»; Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο για τον μαρξισμό, αυτή είναι η κυρίαρχη αντίληψη στο πλαίσιο του μαρξισμού. Εκεί που διαφέρει ο Μαρξ είναι στο ότι θεωρεί πως η φύση και η κοινωνία συνδέονται όχι απλώς διότι η κοινωνία είναι «μέρος» της φύσης – ο άνθρωπος έχει φυσική υπόσταση –, αλλά γιατί η φύση είναι με τη σειρά της δοσμένη «πλευρά» της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο άνθρωπος με την πρακτική οικειοποίηση της φύσης για την ικανοποίηση των αναγκών του επεμβαίνει στο φυσικό περιβάλλον, μεταλλάσσει το τελευταίο και τον εαυτό του. Δημιουργεί, συγκροτεί με αυτό τον τρόπο το συνολικό του περιβάλλον, κοινωνικό και φυσικό. Η φύση δηλαδή καθίσταται αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής πρακτικής, γενικότερα της κοινωνίας. «[...] η κοινωνία είναι η πλήρης ενότητα ουσίας του ανθρώπου με τη φύση» έγραψε ο Μαρξ.²⁵

Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αντίθεση με τα τελευταία τουλάχιστον κείμενα του Ένγκελς, οι διατυπώσεις του Μαρξ για τη φύση είναι πάντοτε συνδεδεμένες με μια συγκεκριμένη μορφή οικειοποίησης της φύσης από την κοινωνία. Για τον Μαρξ η μεταβολική σχέση του ανθρώπου με τη φύση πραγματοποιείται διά της κοινωνίας, η σχέση του ανθρώπου με τη φύση μεσολαβείται από την κοινωνική του ύπαρξη. Η οικειοποίηση της φύσης, ο προσπορισμός των αγαθών από τη φύση και η παραγωγή των μέσων διαβίωσης, γίνεται πάντοτε μέσω μιας συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης, όσο στοιχειώδης κι αν είναι αυτή. Γράφει χαρακτηριστικά στη *Γερμανική ιδεολογία*: «[...] ο άνθρωπος βρισκόταν πάντοτε μπροστά σε μια ιστορική φύση και σε μια φυσική ιστορία». Άλλωστε,

«γνωρίζουμε μόνο μία επιστήμη, την επιστήμη της ιστορίας. Η ιστορία μπορεί να ιδωθεί από δύο πλευρές, μπορεί να διαιρεθεί στην ιστορία της φύσης και την ιστορία της ανθρωπότητας. Οι δύο πλευρές όμως δεν πρέπει γι' αυτόν το λόγο να ξεχωρίζονται. Εφόσον υπάρχουν άνθρωποι, η ιστορία των ανθρώπων και η ιστορία της φύσης προσδιορίζονται αμοιβαία».²⁶ Άλλωστε «δεν είναι η ενότητα της φύσης και του δρώντος ανθρώπου [...], [δηλαδή η ενότητα του ανθρώπου] με τους φυσικούς και ανόργανους όρους της μεταβολικής του ανταλλαγής με τη φύση που χρειάζεται να εξηγηθεί ή που είναι αποτέλεσμα ιστορικής διαδικασίας, αλλά μάλλον ο αποχωρισμός τους που ολοκληρώνεται μόνο στη σχέση της μισθωτής εργασίας και του κεφαλαίου».²⁷ Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση διαμορφώνεται λοιπόν ιστορικά. Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση προϋποθέτει, όπως είπαμε, τις κοινωνικές σχέσεις, την κοινωνική οργάνωση. Είναι με αυτή την έννοια σχέση κοινωνική. Όπως γράφει στο αμέσως παραπάνω απόσπασμα ο Μαρξ, το ότι ο άνθρωπος, ο δρων, ο κοινωνικός άνθρωπος βρίσκεται σε σχέση με τη φύση είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, αυτονόητο. Δεν χρειάζεται να εξηγηθεί. Αυτό που χρειάζεται να εξηγηθεί είναι ο ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος της εκάστοτε σχέσης του ανθρώπου, της κοινωνίας δηλαδή με τη φύση. Ο αποχωρισμός του ανθρώπου από τη φύση, που παίρνει την ολοκληρωμένη, την «καθαρή» του μορφή στην καπιταλιστική κοινωνία, είναι προϊόν ιστορικής διαδικασίας και πρέπει να εξηγηθεί. Πρέπει δηλαδή να διερευνηθούν οι μορφές και τα περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων που αποχωρίζουν τον άνθρωπο από τη φύση, οι ιστορικές συνθήκες που καθιστούν τη φύση ξεχωριστή και διακριτή σφαίρα τόσο στη συνείδηση όσο και στη δράση των ανθρώπων. «Η ιστορία είναι η αληθής φυσική ιστορία του ανθρώπου» γράφει ο Μαρξ στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*.²⁸

Εφόσον δεχθεί κανείς την αντίληψη αυτή, δεν μπορεί να δεχθεί το σχήμα της προτεραιότητας της φύσης έναντι της ανθρώπινης κοινότητας ή της προτεραιότητας της ύλης έναντι της συνείδησης και το αντίστροφο,

26. Βλ. K. Marx – F. Engels, “The German Ideology”, τόμ. 5, ό.π., σ. 39-40, 28· ελλ. έκδ.: K. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, μτφ. Γ. Κριτικός – Κ. Φιλίνης, Αθήνα, Gutenberg, 1974 (1979), σ. 71, 60.

27. *Grundrisse*, σ. 489· B.I. B', σ. 369.

28. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 579.

προτεραιότητας δηλαδή της συνείδησης έναντι της ύλης. Εδώ δεν χωράει κανενός είδους αναζήτηση της «πρώτης αρχής» του κόσμου, προκειμένου να ερμηνευθεί η ανθρώπινη κοινωνία ή να συναχθούν οι «νόμοι» της ανέλιξης και της κίνησής της, δηλαδή της ιστορίας της, όπως επιχειρήθηκε από τους μαθητές του Μαρξ.²⁹

Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί στη θέση του «απολύτου», στη θέση της όποιας «πρώτης αρχής», οφείλουμε να θέσουμε τον πραγματικό, τον ιστορικό άνθρωπο, τον άνθρωπο ως κοινωνικό-ιστορικό υποκείμενο. Όπως έγραψε ο Μαρξ αναφερόμενος στην προσέγγιση που υιοθετούσε: «Αυτός ο τρόπος προσέγγισης δεν είναι χωρίς προϋποθέσεις. Ξεκινάει από πραγματικές προϋποθέσεις [προκειμένες] και δεν τις εγκαταλείπει ούτε στιγμή. Οι προϋποθέσεις της είναι οι άνθρωποι, όχι σε κάποια φανταστική απομόνωση και σταθερότητα, αλλά στην πραγματική, εμπειρικά προσεγγίσιμη διαδικασία ανάπτυξής τους υπό συγκεκριμένες συνθήκες [...]».³⁰ Με άλλα λόγια, οι προϋποθέσεις της είναι οι πραγματικοί άνθρωποι, όχι οι όποιες γενικές, αφηρημένες έννοιες του ανθρώπου. Είναι οι άνθρωποι όπως δρουν στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών-κοινωνικών σχέσεων, εντός συγκεκριμένων ιστορικών-κοινωνικών συνθηκών. Είναι για τον λόγο αυτό που οφείλουμε να αναφερόμαστε στους ιστορικούς τρόπους της δράσης των ανθρώπων, όπως εκφράζονται στις ιδέες, στα έργα του κοινωνικού βίου και του εν γένει πολιτισμού. Οφείλουμε να αναφερόμαστε στις ιδέες και στις έννοιες που καταγράφονται στα εκάστοτε «επιμέρους πραγματικά πνεύματα»³¹ και όχι σε υπερϊστορικές αφαιρέσεις που αγνοούν τους αληθινούς, πραγματικούς ιστορικούς ανθρώπους και τα νοήματα, τις έννοιες με τις οποίες οι τελευταίοι οργανώνουν τη ζωή τους.

Ο άνθρωπος έχει ιστορία, διαμορφώνει την ιστορία του. Η ιστορία είναι γι' αυτόν «μια ιστορία που γνωρίζει», είναι «μια συνειδητή δράση» κατά την οποία ο άνθρωπος «αυτούπερβαίνεται»,³² δρα και αναιρεί δηλαδή τις συνθήκες, μεταμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις εντός των οποίων ζει. *Ιστορικότητα* συνεπώς στον Μαρξ σημαίνει την ιδιαιτερότητα, τον ειδοποιό κοινωνικό τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται εκά-

29. Βλ. Μ.Ν. Αντωνοπούλου, «Ο υλισμός και η σκέψη του Μαρξ», *Οντοπία* 47, 2001.

30. Βλ. Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, «The German Ideology», *ό.π.*, σ. 37.

31. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 586.

32. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 482.

στοτε η κοινωνική συνύπαρξη και διεκπεραιώνεται η συνεργασία και η δράση των ανθρώπων. Ιστορικότητα δηλαδή δεν σημαίνει μια στιγμή στην ιστορική αλυσίδα, στην ιστορική ανέλιξη. Ο Μαρξ είχε κατ' επανάληψη λυοδορήσει όσους υιοθετούσαν εξελικτική προσέγγιση για να ερμηνεύσουν την ιστορία και μάλιστα τη γένεση της καπιταλιστικής κοινωνίας.³³

Για τον Μαρξ το εκάστοτε ιστορικό παρόν, η εκάστοτε ιστορική κοινωνία διαμορφώνεται εντός συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών ή, που είναι το ίδιο, καθορίζεται από ιστορικές προϋποθέσεις, υπό την επενέργεια δηλαδή πολλαπλών ιστορικών παραγόντων, που όμως συναρτώνται μεταξύ τους μέσω της δράσης των ανθρώπων των εκάστοτε κοινωνικών ατόμων και ομάδων, δηλαδή εντός των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν ή, αλλιώς, μέσω της κοινωνικής πρακτικής. Ο καπιταλισμός, για παράδειγμα, η κοινωνία στην οποία κυριαρχεί το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία, διαμορφώθηκε στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα της δράσης των αστών εμπόρων που κυριάρχησαν τον ύστερο Μεσαίωνα και μεταβλήθηκαν σε καπιταλιστές καθώς επεχείρησαν να μεγιστοποιήσουν τον χρηματικό πλούτο που είχαν συσσωρεύσει, εκμεταλλευόμενοι τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής.

Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορική διαδικασία όχι ως υλιστική εξέλιξη, αλλά ως ανέλιξη της κοινωνικής πρακτικής, ως διαδικασία που μεσολαβείται όχι από την «ύλη», τη «δομή», την «ιδέα», το «πνεύμα» ή όποια άλλη υπερβατική οντότητα, αλλά από τους ανθρώπους ως κοινωνικές ενότητες, ομάδες ή κοινωνικές τάξεις ή βεβαίως και άτομα· τους ανθρώπους ως κοινωνικά υποκείμενα, που δρουν όχι ως παθητικοί διεκπεραιωτές των όρων που διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις και τις κοινωνικές συνθήκες, αλλά ως «ειδολογικά», «καθολικά» εντός του κόσμου όντα, ως υποκείμενα που δημιουργούν τον κόσμο τους ή, που είναι το ίδιο, στοχοθετούν και δρουν προκειμένου να αναιρέσουν τις συνθήκες που περιορίζουν τη ζωή τους.

Για να έρθουμε τώρα στο ειδικότερο πρόβλημα της γνώσης και της επιστήμης. Όπως είδαμε, οι μαθητές του Μαρξ διέκριναν τη γνώση και την επιστήμη από την κοινωνική συνείδηση και προσπάθησαν να κατο-

33. Βλ. *Grundrisse*, σ. 193 και 199, 190-191, 202, 247-251· *B.T. Α'*, σ. 137, 145· *B.T. Β'*, 179-182.

χυρώσουν την «αντικειμενικότητα» της επιστημονικής γνώσης με κριτήριο τις πρακτικές εφαρμογές της, θεωρώντας ότι η «αληθινή» γνώση διαμορφώνεται ως «αντανάκλαση» της κίνησης της ύλης στον νου. Εντούτοις, στο έργο του Μαρξ μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια διαφορετική αντίληψη για τη γνώση, μια αντίληψη την οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε, εάν δεχθούμε τις θέσεις και τις επεξεργασίες του Μαρξ όπως τις ανασυγκροτήσαμε παραπάνω.

Κατ' αρχήν η γνώση και η επιστήμη είναι πλευρές τής όλης κοινωνικής οργάνωσης και διαδικασίας. Η κοινωνική διαδικασία σε όλες τις εκφάνσεις, συμπεριλαμβανομένης της παραγωγής των υλικών αγαθών, είναι λίγο ως πολύ αδιάκριτη από την κοινωνική συνείδηση, η οποία προσανατολίζει, οργανώνει και θεσμοθετεί την κοινωνική πρακτική. Κοινωνική πρακτική χωρίς την κοινωνική συνείδηση, η οποία τη σχεδιάζει, τη στοχοθετεί και την οργανώνει, δεν είναι νοητή, δεν υφίσταται. Η γνώση και η επιστήμη ενσωματώνονται σε όλες λίγο πολύ τις πλευρές της κοινωνικής ζωής και πρακτικής, ως οι πλέον συστηματοποιημένες και μεθοδολογικά συγκροτημένες, ως οι πλέον αποκαθαρωμένες από λογικές και πραγματολογικές αντιφάσεις μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Κατά συνέπεια η γνώση και η επιστήμη προϋποθέτουν την κοινωνική συνείδηση, ακριβέστερα συνιστούν πλευρές της λειτουργίας και της ανέλιξης της ίδιας της κοινωνικής συνείδησης.

Η αντίληψη αυτή ανιχνεύεται σε πολλά σημεία του έργου του Μαρξ, «πρώιμου» και «ώριμου». Τόσο το πρώτο από τα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*, στο οποίο δείχνει τις αντιφάσεις της πολιτικής οικονομίας, όσο και το τελευταίο χειρόγραφο, στο οποίο ασκεί κριτική στην εγγελιανή διαλεκτική και φιλοσοφία, κινείται στο πλαίσιο της αντίληψης ότι η πολιτική οικονομία (επιστήμη) και η εγγελιανή φιλοσοφία (φιλοσοφική συνείδηση) συγκροτούνται ως «πλευρές-στιγμές» της κοινωνικής συνείδησης, της συνείδησης που εκφράζει, οργανώνει και συστηματοποιεί στο σύνολό της την καπιταλιστική κοινωνία.³⁴ Στο τελευταίο μάλιστα χειρόγραφο ο Μαρξ διατυπώνει ευθέως τη θέση ότι συνείδηση και γνώση είναι εξ υπαρχής άρρηκτα δεμένες. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ο τρόπος με τον οποίο υπάρχει η συνείδηση και με τον

34. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 467-522, 568-588. Βλ. και αγγλ. έκδ.: K. Marx, "Economic & Philosophic Manuscripts of 1844", στο K. Marx - F. Engels, *Collected Works*, τόμ. 3, Λονδίνο, Lawrence & Wishart, 1975, σ. 231-282 και 326-346 (στο εξής: *Ec.Ph.M. 1844*).

οποίο κάτι υπάρχει γι' αυτήν είναι η γνώση. Η γνώση είναι η μοναδική της πράξη. Κάτι υπάρχει συνεπώς γι' αυτή την ίδια, εφόσον αυτή γνωρίζει κάτι. Η γνώση είναι η μοναδική της αντικειμενική σχέση».³⁵

Και οι θέσεις που βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ ότι οι «κατηγορίες» της πολιτικής οικονομίας καταγράφουν τις κοινωνικές σχέσεις, τις συνθήκες, όπως και τις «αρχές» οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, ενώ συγχρόνως συνιστούν την πιο ανεπτυγμένη και συστηματοποιημένη γνώση των σχέσεων και των συνθηκών αυτών, αναδεικνύουν με σαφήνεια την αντίληψη του Μαρξ ότι η γνώση και η επιστήμη είναι ιστορικές και διαμορφώνονται ως πλευρές της κοινωνικής συνείδησης. Ακόμα σαφέστερο γίνεται αυτό στις διατυπώσεις και τις επεξεργασίες του για τη «φυσική επιστήμη», την οποία, όπως γράφει, «ενσωματώνει» και «υποτάσσει» η βιομηχανία, πράγμα που αποκαλύπτει ότι η ίδια η φυσική επιστήμη δεν συνιστά απόλυτη και υπεριστορική μορφή γνώσης, αλλά αντιθέτως ιστορικά-κοινωνικά ορισμένη και προσδιορισμένη πλευρά, μορφή της κοινωνικής συνείδησης. Γράφει, για παράδειγμα: «Η φυσική επιστήμη έχει εισβάλει και έχει μεταμορφώσει την ανθρώπινη ζωή [...] μέσω της βιομηχανίας. Η βιομηχανία είναι η πραγματική ιστορική σχέση της φύσης, συνεπώς της φυσικής επιστήμης με τον άνθρωπο».³⁶ Άλλωστε, «η περίφημη "ενότητα του ανθρώπου με τη φύση" έχει πάντοτε υπάρξει στη βιομηχανία και έχει υπάρξει με διαφορετικές μορφές σε κάθε εποχή [...]. Ο Φόιερμπαχ μιλάει ειδικά για την αντίληψη της φυσικής επιστήμης. Αναφέρει μυστικά που φανερώνονται μονάχα στο μάτι του φυσικού και του χημικού: όμως πού θα βρισκόταν η φυσική επιστήμη χωρίς τη βιομηχανία και το εμπόριο; Ακόμα και αυτή η "καθαρή" φυσική επιστήμη αποκτάει τον σκοπό της καθώς και το υλικό της μονάχα μέσω του εμπορίου και της βιομηχανίας, μέσω της αισθητής δραστηριότητας των ανθρώπων. Αυτή η δραστηριότητα, αυτή η αδιάκοπη αισθητή εργασία και δημιουργία, αυτή η παραγωγή αποτελούν σε τέτοιο βαθμό τη βάση όλου του αισθητού κόσμου, όπως υπάρχει σήμερα, ώστε, αν θα σταματούσε μονάχα για ένα χρόνο, ο Φόιερμπαχ όχι μόνον θα έβρισκε μια τεράστια αλλαγή στον φυσικό κόσμο, αλλά θα ανακάλυπτε πολύ γρήγορα ότι εξαφανίστηκε όλος ο κόσμος και η ικανότητα να τον αντιλαμ-

35. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 580-581.

36. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 543 (η έμφαση του Μαρξ).

βανόμαστε, αν όχι και η ύπαρξή του». ³⁷ Όπως είναι φανερό, για τον Μαρξ η «ύπαρξη του κόσμου» και η «ικανότητα να τον αντιλαμβανόμαστε» είναι αλληλένδετες. Όπως γράφει στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*, «η φύση, όταν λαμβάνεται αφηρημένα [...], όταν παρατηρείται σε αποχωρισμό από τον άνθρωπο, είναι για τον άνθρωπο τίποτε». ³⁸ Ακριβέστερο θα ήταν συνεπώς να πούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο συνδέεται με τους τρόπους με τους οποίους δρούμε, δηλαδή με τους τρόπους της συνείδησης και της γνώσης που οι κοινωνικές σχέσεις και οι ιστορικές συνθήκες καθιστούν δυνατούς. Συνεπώς, τι κάθε φορά εκλαμβάνεται ως «αντικειμενικό» είναι ιστορικά προσδιορισμένο, με την έννοια ότι συνδέεται και είναι «αποτελεσματικό» στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ιστορικής κοινωνίας που το διαμορφώνει ως «αντικειμενική γνώση». Βλέπουμε εδώ από μια άλλη σκοπιά την αντίληψη που εκθέσαμε παραπάνω για την ιστορικότητα της φύσης και της κοινωνικής συνείδησης, της φύσης και της κοινωνίας. Είναι φανερό ότι η αντίληψη αυτή δεν συμβιβάζεται με τη θεωρία της γνώσης ως αντανάκλασης της κίνησης της ύλης.

Τέλος, εάν δεχθούμε τη θέση ότι οι αφηρημένες έννοιες, οι έννοιες της σκέψης και οι κατηγορίες της συνείδησης, εκφράζουν κοινωνικές σχέσεις και έχουν ιστορικό περιεχόμενο, μπορούμε να εξετάσουμε την ίδια την έννοια της ύλης ως ιστορική έννοια: να αναζητήσουμε δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις εντός των οποίων αυτή αναφέρεται: να ερευνήσουμε τις ιστορικές συνθήκες και τα περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων που η αφαίρεση της ύλης καταγράφει. Ακριβέστερα, να εντοπίσουμε τις ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες που καθιστούν δυνατή την εννόηση της φύσης και της κοινωνίας διά της αφαίρεσης της ύλης. ³⁹

Θα προσπαθήσουμε τώρα να αναδείξουμε μερικές από τις θεωρητικές και μεθοδολογικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν το έργο του

37. K. Marx – F. Engels, “The German Ideology”, *ό.π.*, σ. 40· K. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, *ό.π.*, σ. 71-72.

38. *Ök.-Ph. Man. 1844*, σ. 587 (η έμφαση του Μαρξ). Βλ. και σ. 587-588.

39. Δεν θα υπεισεέλθουμε εδώ στην εξέταση του προβλήματος αυτού. Για την πραγμάτευση της αφαίρεσης της ύλης ως ιστορικής αφαίρεσης, για την ανάλυση του υλισμού ως ιστορικού τρόπου της συνείδησης και για την ανάδειξη του ιστορικού περιεχομένου της θεωρίας του υλισμού βλ. Μ.Ν. Αντωνοπούλου, *Κοινωνική πράξη και υλισμός*, *ό.π.*

Μαρξ, και οι οποίες έχουν αγνοηθεί από τους μαθητές του, προκειμένου να προχωρήσουμε στη συνέχεια σε μια σύντομη έκθεση των βασικών κατευθύνσεων της ανάλυσής του για την καπιταλιστική κοινωνία.

3. Οι αφαιρέσεις «παραγωγή» και «εργασία». Τα ιστορικά περιεχόμενα και τα θεωρητικά τους όρια

Όπως είδαμε, οι μαθητές του Μαρξ στα θεωρητικά σχήματα που επεξεργάστηκαν προσδιόρισαν και συστηματοποίησαν τις έννοιες «εργασία», «παραγωγή», «παραγωγικές δυνάμεις», «παραγωγικές σχέσεις» ως γενικές, θεωρητικές έννοιες καθολικής, ιστορικής ισχύος και τις χαρακτήρισαν «κατηγορίες του ιστορικού υλισμού». Όπως σημειώσαμε κατ' επανάληψη παραπάνω, πολλές διατυπώσεις του Μαρξ επιτρέπουν, αν δεν υποστηρίζουν ευθέως, τις ερμηνείες στις οποίες υποβλήθηκαν. Εντούτοις, σε άλλα σημεία του έργου του οι επεξεργασίες του επιτρέπουν μια διαφορετική κατανόηση του ερευνητικού και του θεωρητικού τρόπου με τον οποίο προσπάθησε να περιγράψει και να εξηγήσει την κοινωνία του καπιταλισμού.

Έτσι, στα *Grundrisse*, τα προσχέδια του *Κεφαλαίου*, βρίσκουμε τον Μαρξ να αντιπαρατίθεται προς τους πολιτικούς οικονομολόγους και να διατυπώνει τις θέσεις του αναδεικνύοντας τα μεθοδολογικά και τα θεωρητικά τους «λάθη». Στην «Εισαγωγή του 1857» ειδικότερα, την εισαγωγή την οποία έγραψε για την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, αλλά την αντικατέστησε με τον «Πρόλογο του 1859», στον οποίο αναφερθήκαμε στα προηγούμενα, χαρακτηρίζει τις «κατηγορίες» της πολιτικής οικονομίας ως αφαιρέσεις από τις ιστορικές συνθήκες της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας γενικεύουν τις συνθήκες της καπιταλιστικής κοινωνίας και τις κάνουν να εμφανίζονται ως καθολικές, ως «αιώνιες», ως ισχύουσες δηλαδή σε όλες τις μορφές κοινωνίας, ανεξαρτήτως ιστορικού χρόνου και τόπου, πράγμα το οποίο οδηγεί στην παρανόηση όλων των άλλων μορφών κοινωνίας ως προστάδιων, υπανάπτυκτων μορφών της καπιταλιστικής. Με τον τρόπο αυτό η πολιτική οικονομία καθιστά τις συνθήκες της καπιταλιστικής κοινωνίας μη ιστορικές, τις εμφανίζει ως πανανθρώπινες, ως καθολικές ανθρώπινες συνθήκες και μορφές του κοινωνικού βίου. Έτσι, μυστικοποιεί επίσης τους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, καθώς δεν επιτρέπει να διακριθούν οι ιστορικές τους ιδιαιτερότητες, να εντοπι-